

A LIBERÁLIS HAGYOMÁNY ÉRTELMEZÉSI HORIZONTJAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ROMÁNIAI MAGYAR KULTÚRÁBAN

(értelmező vizsgálódás)

Veress Károly

I.

Hogyha valaki a 20. századi Közép(Kelet)-Európa szellemi és politikai történetének kontextusában foglalkozik a liberalizmus problémájával, nem kerülheti meg a liberalizmus és a nacionalizmus egymással való kapcsolatának a kérdéskörét. A liberalizmusnak és a nacionalizmusnak mindazok az arculatváltásai, amelyek e történelmi, kulturális és politikai régió partikuláris viszonyai között egy ilyen vizsgálat során tettenérhetők, egyúttal e két nagy szellemi és ideológiai képződménynek, valamint az általuk motivált politikai gyakorlatnak a regionális sajátosságokon túlterjedő valós természetébe, univerzális összefüggéseibe is betekintést nyújtanak

Mi a liberalizmus?

Ha valaki erre a kérdésre akár a szakirodalomban, akár a magát liberálisnak minősítő politikai diskurzusban világos és frappáns választ keres, nem sok sikerrel jár. E tekintetben a problémakör egyik kimagasló 20. századi szakértője, Ronald Dworkin is egy ellentmondásosnak tűnő helyzettel szembesít: „E tanulmányomban – írja – azt kí-

vánom elméletileg kifejteni, hogy mi a liberalizmus. Ez azonban máris felvet egy problémát. Tervem ugyanis feltételezi, hogy létezik olyasmi, mint liberalizmus, márpedig a manapság közkeletű vélemény szerint ilyesmi nincs.”¹ Kissé hátrább a feltételezett liberalizmus lényegével kapcsolatban is hasonló bizonytalanságot teremt számunkra: „Amellett kívánok érvelni, hogy az egyenlőség egy bizonyos fogalma, amelyet az egyenlőség liberális felfogásának fogok nevezni, alkotja a liberalizmus vázát. Ez azonban feltételezi, hogy a liberalizmus autentikus és koherens politikai moralitás, és ezért van értelme központi elvről beszélni, márpedig az imént leírt történet mintha azt sugallná, hogy mégis ilyen elv.”²

A liberalizmusra tehát nem találunk egységes és egyértelmű meghatározást. Ehelyett a szakirodalomban inkább egyfajta *termékeny bizonytalansággal* találkozunk, amelynek alapja gyaníthatóan a liberalizmus hasonlóképpen termékeny történelmi és politikai bizonytalanságában keresendő. Ezért inkább csak olyan funkcionális definíciókra szorítkozhatunk, amelyek szemantikailag jól működnek az elméletalkotás, a hatalmi diskurzusépítés és a politikai gyakorlat éppen adott összefüggésrendszerében, de nem valószínű, hogy egy egységes, mindent átfogó liberalizmus-konceptiót is rájuk lehet építeni. A vizsgált témánk is az effajta kísérletezés hiábavalóságára utal, mivel megerősít abban, hogy egy ilyen egyetemes érvényű teoretikus építmény megfelelője amúgy sem lenne megtalálható

1 Ronald Dworkin: Liberalizmus, in: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II.*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992, 173.

2 Uo., 176.

a történelmi-politikai valóságban. Ugyanis az előbb említett termékeny bizonytalanság nagyon is komplikálólólag és differenciálólólag hat ki az európai liberalizmus állapotára, főleg abban az időszakban és régióban, amelyet jelen tanulmányban vizsgálunk. Ezért elégséges, ha megmaradunk annál a sokat sejtető homályosságnál, amelybe Friedrich August von Hayek megfogalmazása burkolja a liberalizmus lényegét: „A liberalizmus központi gondolata, hogy az egyének azonosítható magánszféráját védő illendő magatartás egyetemes szabályainak az érvényesítése esetén az emberi tevékenység sokkal összetettebb spontán rendje alakul ki, mint amelyet a tudatos törekvések valaha is elő tudnának állítani ...”³

A liberalizmussal – úgy vélem – a definíciókon túlmenően mint *értelmezési-önértelmezési horizonttal* is érdemes számot vetnünk. Olyan szellemi beállítódásról van szó, amely önnön hagyománya vonatkozásában is értelmezési horizontot alkot. Ebben nemcsak feltérképezhetővé válik, hanem élő párbeszédbe állítódik a liberális hagyomány azaz a közeggel, melyben *hagyománnyá* szerveződik, és ekként keresi a jelenben való aktivizálódás lehetőségeit. Ez egyúttal egybevág a kortárs liberalizmus önértelmezési sajátosságaival, az önmagának egy *másként értésén* alapuló megújulási törekvésével minden olyan megváltozott politikai és kulturális közegben, melyből új problémafelvetések és cselekvési irányok származnak.

Úgy vélem, hogy egészen a 19. század második feléig visszavezethető annak az észrevételnek az érvényesség-

3 Friedrich August von Hayek: A liberális társadalmi rend alapelvei, in: Demeter M. Attila (szerk.): *Politikai doktrínák*. Szöveggyűjtemény, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2004, 49.

ge, amelyet a nacionalizmus egyik kortárs teoretikusa, Isaiah Berlin így fogalmaz meg: „napjainkban egyetlen politikai mozgalomnak sincs sok esélye a sikerre, ha nem lép szövetségre a nemzeti érzéssel – legalábbis a nyugati világon kívül”.⁴ Nos, a nyugati világon *belül* is hasonlóképpen alakult a helyzet, s talán ebben keresendő a magyarázata a liberalizmus idejekorán bekövetkezett szövetkezésének a *nacionalizmussal*. Azt, hogy mit érthetünk ebben a kontextusban a nacionalizmuson, szintén Berlin idevágó definíciója alapján világíthatjuk meg: úgy véli, hogy a nacionalizmus mindenféle köntösében megőrzi a következő négy jellegzetességét: „a hit abban, hogy mindennél fontosabb szükséglet egy nemzethez tartozni; a hit a nemzetet alkotó elemek organikus viszonyában; a hit abban, ami a miénk, egyszerűen azért, mert a miénk; és végül, a hit abban, hogy tekintélyre és hűségre számot tartó rivális elvekkel szembe kerülve saját jogcíme feltétlen elsőbbséget élvez”.⁵ E definíció alapján a nacionalizmus esetében egyértelműbbnek tűnik a fogalmi tisztázás, mint az előbbieken a liberalizmus estében. A dolog mégsem ilyen egyszerű; későbbi gondolatmenetünk nagy eséllyel vezet ahhoz a következtetéshez, hogy a 20. századi nacionalizmusnak a berlini definíció által sugallt túltengő önbizalma jócskán megcsappant, s ez már a liberalizmussal való kompromisszumos kapcsolatai mentén is jól nyomon követhető.

„A humanista individualizmus és a romantikus nacionalizmus” volt a 19. század „két nagy felszabadító poli-

4 Isaiah Berlin: A nacionalizmus. Valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr, in: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai* II., 243.

5 Uo., 230.

तिकai mozgalmá” – állapítja meg Isaiah Berlin.⁶ Hogyan és milyen kapcsolatok szövődnek közöttük? Ennek megértése korántsem lényegtelen akkor, ha a liberalizmus jelenléti formáit próbáljuk feltárni és nyomon követni a két világháború közötti romániai magyar kisebbségi kultúrában.

II.

Liberalizmus és nacionalizmus – az európai politikát évszázadnyi ideig meghatározó – egymással való ellentmondásos kapcsolatának gyökereire két lényeges gondolat erejéig kiválóan rávilágít Lord Acton, a nacionalizmus problémakörének jeles teoretikusa. Mindkét gondolat alapvetőnek tűnik a liberalizmus és a nacionalizmus viszonyának a megértése szempontjából a két világháború közötti romániai magyar kisebbségi társadalomban és kultúrában.

1) Lord Acton a 19. század második felében a nacionalizmusról írt tanulmányában felvázolja azt a három fontos elméleti-ideológiai képződményt, amelyek meghatározzák a korszak, az európai modernitás politikai diskurzusait, s erővonalaik egymásba fonódása, illetve egymásnak feszülése előrevetíti a nagy politikai átrendeződéseket a 20. század első felében. Abból indul ki, hogy a korszak meghatározó vonása a *küzdelem*, amely „a fennálló rend és a legitimitációját tagadó lázító elméletek között folyik”. Addig, amíg az elméletek „forradalmiak” és „javító szándékúak”, a politikai gyakorlat, amellyel konfrontálódnak, „önkéntes és erőszakos”. „Három fontosabb ilyen elmélet

6 Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 114.

van – mondja Acton –, amely vitatja a hatalom-, a tulajdon- és a területi elosztás adott módját, és ennek megfelelően az arisztokráciát, a középosztályt és a birodalmi uralkodási formát támadja. Ezek az egyenlőség, a kommunizmus és a nacionalizmus elmélete. Noha közös forrásból fakadtak, rokon bűnököt támadnak, és sok szállal kapcsolódnak egymáshoz, nem egyszerre születtek meg. Rousseau hirdette meg az elsőt, Babeuf a másodikat, Mazzini a harmadikat. Megjelenését tekintve a harmadik a legújabb, jelenleg is ez a legvonzóbb, és jövőendő hatalmát illetőleg is ez a legígéretesebb.”⁷

Miért fontos a két világháború közötti korszak politikai és szellemi folyamatainak a megértése szempontjából ez a megállapítás?

Lord Acton ezzel a megállapításával kiváló jövődömondónak bizonyul: az elkövetkező évtizedek európai történelmének egyik meghatározó folyamata éppen az a küzdelem lesz, amely a 19. század polgári fejlődését felvirágoztató liberalizmus és a soknemzetiségű birodalmak népeinek nemzeti önrendelkezésre irányuló törekvéseit érvényre juttató nacionalizmus között zajlik. Ennek során a feltörekvő nacionalizmus fokozatosan visszaszorítja a liberalizmus dominanciáját; paradox módon, a liberális politikai hagyomány – elmélet és gyakorlat egyaránt – a kezére játszik az uralomra törő nacionalizmusnak: az alapelvei iránti hűség jegyében olyan politikai döntéseket kénytelen motiválni az első világháborút lezáró béketárgyalások idején, melyek – főleg Közép-

7 Lord Acton: Nacionalizmus, in: Ludassy Mária (szerk.): *Az angol-szász liberalizmus klasszikusai I.*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1991, 123.

Európában az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlási folyamatában – a megszülető-újjaszerveződő nemzeti államok nacionalizmusának kedveznek. Ugyanakkor – egymás vonatkozásában – mindkét tendencia a szélsőséges törekvések mérséklése, a szemléleti keretek, irányelvek és hatókörök kritikai felülvizsgálása irányában hat, az egymás mellett élés és az együttélés egy újfajta *modus vivendi*-jének a megteremtése felé, amely voltaképpen még ma is folyamatban van. A nacionalizmus, ha nem akar a történelmi és politikai fejlődésnek az abszolutizmus által támasztott korlátaiba ütközni, kénytelen engedni a liberalizmus szellemének és nyitni a nemzeti pluralizmus, a kisebbségi-nemzetiségi önérvényesítési-önrendelkezési törekvések irányába; a liberalizmus pedig kénytelen nyitni egy olyan állami-politikai demokrácia irányába, amely az egyén szabadságkörein túlmenően az egyének társulásainak – a kisebbségi-nemzetiségi-nemzeti közösségeket is beleértve – a kollektív, közösségi jogait akarja elismerni és azoknak érvényt szerezni. E két tendencia *komplementer együttthatása* inkább csak a 20. század utolsó évtizedének politikai nyitási és demokratizálódási folyamataiban látszik érvényesülni inkább, tehát több évtizeddel a két világháború közötti korszak után, amelynek a vizsgálatáról itt hangsúlyosabban szó van. De a liberalizmus és nacionalizmus egymás kiegyensúlyozására irányuló játékának már számottevő előzményei vannak a két világháború közötti időszakban is, mind az elméleti-fogalmi tisztázódás, mind pedig a politikai gyakorlat terén. Ennek számos elemét, mozzanatát felleljük a romániai kisebbségi magyarság társadalmi-politikai törekvéseiben és a kisebbségi értelmiség tudatállapotát meghatározó szellemiségben.

2) A másik alapvető gondolat esetében Lord Acton abból indul ki, hogy a nacionalizmus kiváltója, az *abszolutiz-*

mus, egyformán tagadta „a nemzeti egység demokratikus felfogás szerinti abszolút jogát, és a nemzeti szabadság liberális követelését”. A *nemzeti egység* és a *nemzeti szabadság* elérésére irányuló kétfajta törekvés a nemzeti elv kétféle megvalósulási formáját termelte ki az európai nemzeti fejlődésben, s voltaképpen *kétféle nemzetfogalom*, nemzetkonceptió tudatosulását, kimunkálását eredményezte.

A nemzeti egység koncepciója a nemzeti közösség kollektív akaratanak – „mint a nemzet egysége szükséges feltételének” – az érvényesítésére és megdönthetetlenségére épít; az így felfogott nemzet mint „ideális egység” elsősorban a fajon alapszik (közös származás, eredet, etnikum, nyelv stb. hangsúlyozása), s egy ország lakosságának a szerteágazó egyéni, kulturális, etnikai stb. érdekeit egy „képzelt egységbe” olvasztja össze.⁸ A nemzeti törekvést intézményesen fenntartó állam ebből kifolyólag (legalábbis egy jó időre) abszolutisztikussá válik, az egyéni és csoportos szabadságjogok korlátozása révén igyekszik érvényt szerezni a nemzeti egységnek, amely az „egy állam egy nemzet”-elv, azaz az *államnemzet* (és a nemzeti állam) politikai doktrína és gyakorlat rangjára való emeléséhez vezet.

Ezzel szemben a nemzeti szabadság gondolata a nemzeti sokféleségre épít; állam és nemzet kapcsolatának a szabadelvű koncepciója szerint „a nemzeti elv az államforma meghatározásának nélkülözhetetlen, de nem a legfőbb eleme”. „A különbség lényege – írja Lord Acton – hogy ez utóbbi elmélet az egyformaság helyett a többféleségre törekszik, nem az egységre, hanem a harmóniára; nem önkényesen akar változtatni, hanem gondosan figyelembe veszi

8 Uo., 139–140.

a politikai élet fennálló viszonyait; nem egy ideális jövő elvárásainak akar megfelelni, hanem a történelem törvényeinek és eredményeinek.”⁹ Ily módon az „egy államon belüli sokféleség szilárd garanciát jelent az ellen, hogy a kormányzat a mindenkire vonatkozó politikai szférán túlme részekedve beavatkozzon a társadalmi élet olyan területeire, melyeket nem a törvényhozás, hanem a spontán törvények irányítanak.”¹⁰

Nyilván, elsősorban a francia államnemzeti modell és az angolszász modell közötti különbségre gondol Lord Acton, amikor ezt írja: „Míg az egység igénye a despotizmus és a forradalom fészkevé teszi a nemzetet, a szabadelvűség az önkormányzat védőbástyájául állítja, és az állam túlzott hatalmával szembeni legfőbb korlátnak tekinti. Azok az egyéni jogok, amelyeket az egyének fel kellene áldoznia, a nemzetek szövetségében megőrizhetőek. Semmilyen más hatalmi formáció nem tud a központosítás, a korrupció és az abszolutizmus szándékának úgy ellenállni, mint az egy államban lehetséges legnagyobb közösség, amely tagjai jellemvonásait, érdekeiket és véleményüket hasonlóvá teszi, s a mely az uralkodó tetteit a megosztott patriotizmus révén befolyásolja.”¹¹

Mégis, Lord Acton ezekkel a gondolataival a közép-európai helyzet *belső ellentmondásosságát* is előre vetíti. „A társadalmi szabadsággal szembeni intolerancia – írja –, mely az abszolutizmussal oly természetesen párosul, a nemzeti sokféleségben találja meg ellenszerét – ezt a védelmet egyetlen másfajta erő sem tudja biztosítani. Ha

9 Uo., 140–141.

10 Uo., 141–142.

11 Uo., 141.

az állam keretei között több különböző nemzet él együtt, az az állam szabadságának egyszerre próbaköve és legfőbb biztosítója is.” „Ahol viszont a politikai határok egybeesnek, ott a társadalom fejlődése megtorpan, és a nemzetek olyan állapotba esnek vissza, mint amilyenben azok az emberek lelelzenek, akik megtagadják az embertársakkal való kapcsolattartást.”¹² Ugyanis „a nemzet morális és politikai teremtmény, nem csupán a földrajzi vagy fizikai egység természetes következménye, hanem olyasmi, ami a történelem az állam működése révén fejlődött ki. Az államból ered, de nem áll afölött. Egy állam az idők során megteremthet egy nemzetet, de hogy egy nemzet államot alkosson, ez ellentmond a modern civilizáció természetének. A nemzet jogait és hatalmát egy korábbi függetlenség emlékéből nyeri.”¹³

Itt mintha Lord Acton egyenesen liberalizmusnak és nacionalizmusnak az Osztrák–Magyar Monarchia belső politikai viszonyait szétfeszítő ellentétére, illetve az utódállamokban állampolitikai rangra emelkedett nacionalizmus(ok) korlátaira akarná ráirányítani a figyelmet, már jó néhány évtizeddel a bekövetkező események előtt, mintegy „előrelátva” a későbbi Európa történelmi sorsának az alakulását.

III.

Milyen felismerésekhez vezethet a Lord Acton elgondolásai alapján körvonalazott előrelátás?

12 Uo., 142.

13 Uo., 143–144.

1) Először is ahhoz, hogy nemcsak kétféle nacionalizmus, de – ezzel összefüggésben – *kétfajta liberalizmus* van; s ha az elméletalkotás és a politikai diskurzus szintjén nem is derül ki mindig a különbözőségük, a politikai gyakorlatban világosan elkülönülnek egymástól. Egy olyan többnemzetiségű államalakulaton belül, mint az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyarország a liberális politikai gyakorlat az államhoz tartozó többségi nemzet vonatkozásában óhatatlanul a nemzeti törekvéseknek az állam egészére való kiterjesztése irányában hat, s távlati perspektíváiban a nemzeti egység és az egységes nemzetállam megteremtésének horizontja rajzolódik ki. Ez a törekvés, ugyancsak óhatatlanul, összeütközésbe kerül az államon belül élő nemzetiségek kisebbségi-nemzetiségi liberalizmusával, amelyek mindenike a saját nemzetiségi önrendelkezés érvényesítése és a többnemzetiségű állam harmonizálása érdekében korlátozni akarja az egységesítő törekvéseket, a nemzeti pluralizmus és szabadság jegyében. A kétfajta liberalizmus volatképpen az egyazon 19. századi európai liberális hagyomány *kétarcúságára*, az ebben feszülő belső ellentmondásosságára, valamint az összes problémára kiterjedő, *univerzalizáló* megoldási törekvéseinek a korlátaira derít visszamenőlegesen is fényt: ugyanazon liberális szellemiség jegyében – az egyének szabadságjogainak és érvényesülési esélyegyenlőségének érdekében – egyrészt kénytelen szorgalmazni a nemzeti egységtörekvéseket – mivel csak egy egységes nemzetállam biztosíthat tényleges esélyegyenlőséget minden polgára számára, etnikai-nemzetiségi hovatartozásától függetlenül –, másrészt pedig kénytelen biztosítani az egyének nemzetiségi csoportalkotási törekvéseinek a kibontakozását, s az ezekkel járó közösségi, nemzetiségi önrendelkezési jogkörök kiépítését, mivel ezek is az emberi szabadságot érvényre juttató törek-

véseknek számítanak. Ugyanazon liberalizmus termeli ki tehát saját belső elvi megfontolásai alapján az államnemzeti egységet, s a nemzeti önrendelkezéssel járó („kultúrnemzeti”) sokféleséget.

A liberalizmusban feszülő önellentmondásosság további ellentmondásokat generáló kihatásai három irányban is nyomon követhetők:

a) a liberális elvből következik, hogy azt a nemzeti önrendelkezési lehetőséget, amelyet az államnemzeti státusra törekvő többségi nemzet a nemzetállam révén fenntart és gyakorol, a más nemzeti közösségek számára is biztosítsa, ami viszont ellentmondásba kerül a mindennapi politikai gyakorlattal, mivel ennek az elvnek a gyakorlati megvalósítása éppen a többségi nemzeti önrendelkezés korlátozásához, a nemzetállami funkciók gyengítéséhez vezetne;

b) a nemzeti egységelv érvényesítése a nemzetállam abszolutisztikussá váló törekvései révén egyaránt korlátozólag hat az egyéni szabadságokra (az úgynevezett esélyegyenlőség biztosítása fejében) és az önrendelkezésüknek érvényt szerezni akaró nemzeti törekvésekre, amelyek „esélyegyenlősége” nemcsak a nemzetállami abszolutizmus, hanem a saját törekvések egymással szembeni „szabad” érvényesítése révén is korlátozódik;

c) a nemzeti egység korlátozása mind a nemzetállam állampolgárai szabadságjogainak érvényesítése révén, mind az államhoz tartozó nemzetek önrendelkezési törekvései révén végül is az egész rendszert fenntartó liberális alapelvek, intézményi keretek és politikai gyakorlat gyengítéséhez vezet, s fennáll a veszély, hogy a liberalizmus a maga univerzaliztikus törekvései révén önnön politikai-történelmi korlátait termeli ki, s ezeken belül önmagát építi le.

Ily módon többszörös *csapdahelyzet* alakul ki, melyet az Osztrák–Magyar Monarchia politikusai és polgárai egyaránt, de más-más élményszinten észleltek, s amellyel a maguk elbizonytalanító tanácstalanságában szembesültek. Úgy tűnt, hogy nincs kiút; mivel nincs egy csalhatatlan, mindenki számára egyaránt érvényes igazság; de az egyes konkrét és saját igazságok sem érvényesek maradéktalanul. Az univerzalisztikus liberális törekvéseknek a történelmileg, regionálisan, etnikailag és társadalmilag megosztott, differenciált politikai gyakorlattal való ütközései során teljes „gazdagságában” tárul fel és mutatkozik meg az európai liberális hagyomány (önmagára is való) *elégtelensége*. Az első világháborús helyzet, majd az ezt követő – de korántsem lezáró és megoldó – versailles-i–trianoni döntés ahelyett, hogy a gordiuszi csomót kibogozta volna, inkább kettészelte.

2) Másodszor – s ez az előbbi előfeltevésekből adódó megfontolandó teoretikus következménynek is tekinthető –, a tárgyalt időszak és térség kontextusában elégtelennek mutatkozik egy indokolatlanul absztraktizáló, általánosító és homogenizáló szemlélet jegyében „a liberalizmusról” beszélni, mivel a valóságközeli helyzet inkább úgy fest, hogy különböző *liberalizmusok* történelmi arculatváltásai és egymásnak feszülő politikai játékaik határozzák meg a térség és a korszak politikai viszonyait. A liberalizmus és nacionalizmus kapcsolatának horizontjában szokás, akár a szakirodalomban, akár a közbeszéd szintjén a nyugat-európainak, francia mintájúnak kinevezett „államnemzetet” a közép-európai, német mintájúnak tekintett „kultúrnemzettel” összevetni, mintha a két európai nagytérség nemzeti fejlődésében ezek két jól elhatárolható értelmező-magyarozó modellként termelődtek volna ki. Valójában azonban úgy tűnik, hogy a közép(kelet)-európai

liberális nemzeti fejlődés – a bevett értelmezési sztereotípiáktól eltérően – nem az ún. „kultúrnemzet” modellje szerint hangsúlyosan végbemenő folyamat volt, hanem éppenhogy a két nemzeti elv egyazon államon belüli *keveredése*, szétválaszthatatlan összefonódása, a domináns és a kisebbségi nemzeti törekvések szintjén való eltérő megjelenítődése jellemezte.

Ebben a kontextusban az egész liberális viszonyrendszer színeváltozásaival, hangsúlyeltolódásaival kell ténylegesen számot vetni, mégpedig két irányban:

a) a 19. század második felének Magyarországon, magyar politikai életében az önrendelkezésre irányuló addigi magyar nemzeti törekvések ebből az alapállásból fokozatosan az államnemzeti törekvésekre váltanak át; a liberális sokféleség elvi alapjairól a liberális egység alapjaira helyezkednek át;

b) ezzel egyidőben a liberális sokféleség elvi alapja a nemzetiségek törekvései alá tolódik át, amelyek így módon a magyar nemzeti önrendelkezés előző történelmi gyakorlatában nemcsak követendő modellt, de aktuális (illetve mindig újult erővel aktualizálható) politikai érvrendszert is találnak a saját nemzeti önrendelkezésük szükségességének indoklásához és kifejlesztésének alátámasztásához.

Tehát egyfelől a többségi nemzet, másfelől a nemzetiségek esetében és viszonyában megmutatkozó és fellépő liberalizmus és nacionalizmus egyike sem *ugyanaz* elvi és gyakorlati vetületei tekintetében, még akkor sem, ha a politikai konstelláció *egészét* illetik ezeknek az általánosító és sematizáló megnevezések valamelyikével; a magyar nemzeti önrendelkezési liberalizmus és nacionalizmus fokozatosan államnemzeti liberalizmusba vált át, miközben felerősödik és az államnemzeti liberalizmussal egyre inkább szembe-

szegül a nemzetiségek önrendelkezési liberalizmusa és nacionalizmusa.

Mindennek a megértése azért is fontos, mivel a Trianon utáni Erdélyben hasonló, de *fordított előjellű* folyamatok mennek végbe.

a) A monarchiabeli román nemzeti önrendelkezési törekvéseket egy francia mintájú, de liberális politikán alapuló román államnemzeti liberalizmus és nacionalizmus váltja fel, amely értelemszerűen a maga nemzetállami hatalmi törekvéseivel korlátozni, visszaszorítani igyekszik minden más liberális nacionalista törekvést; ráadásul ez a „nagyromán” államnemzeti liberalizmus a balkáni állami és egyházi abszolutizmus erőteljes hagyományaival színezett, az államnak a nemzetet konstituáló és magába építő, maga alá rendelő bizánci ortodoxia minden addigi történelmi korszakváltáson átmentődő hagyományában gyökerezik; tehát csak a (nyugat-)európai divatot követő látszatok – az európai modernitást és racionalitást mímelő formák és jogi-intézményi keretek – szintjén francia ihletettségű, de lényegi tartalmában sajátosan és történelmileg regionális, jellegzetesen (dél)kelet-európai. Erre enged következtetni a korszak egyik mérvadó román teoretikusának, Zigu Orneának a sommás jellemzése az általa „liberálisok diktatúrájának” nevezett 20-as évekbeli romániai kormányzási folyamatokkal kapcsolatban, melyet ilyenszerűen fogalmaz meg: a liberalizmus valós tényállás, még akkor is, ha kénytelenek vagyunk elfogadni, „hogy nem minden, ami valóságos, egyben ésszerű is”.¹⁴ Értelmileg közel áll ennek a megállapításnak az igazságához az erre az állapotra jel-

14 Ornea, Zigu: *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, Editura Eminescu, București, 1980, 73.

lemző politikus- és politikatípusnak a bibói minősítése is: „hamis realista”. E felemás állapotnak a gyökerei a liberális gazdasági és politikai törekvéseknek a szerves, de paradox történelmi összefonódásában keresendők a – szintén bibói terminussal megnevezhető – „antidemokratikus nacionalizmussal”.¹⁵

b) A Romániába szakadt magyar nemzetrészt nacionalista orientációja értelemszerűen átvált az addigi magyar államnemzeti beállítódásról a kisebbségi-nemzetiségi önrendelkezés kieszközlésére; ezzel sokszorososan ellentmondásos helyzet alakul ki: egyrészt a kisebbségi magyarság önrendelkezés-elvű nacionalizmusa úgy szembesül és konfrontálódik a román nagynemzeti, államnemzeti nacionalizmussal, hogy közben nem tud teljesen elszakadni a magyar államnemzeti nacionalizmus hagyományaitól, beidegződésétől, sem pedig egy esetleges jövőbeni újrászerveződésének a várakozáshorizontjától; tehát úgy válik önrendelkezés-elvű nacionalizmussá, hogy közben mégsem tud igazán azzá lenni (önrendelkezés, amely mégsem akar igazán önrendelkezés lenni!!!); másrészt – s ez az önrendelkezővé válás egyik korlátja – az újdonsült nagyromán és a hirtelenjében történelmi hagyománnyá szervesült (nagy)magyar államnemzeti nacionalizmus történelmi és politikai orientációs különbségeinek és ellentéteinek ellentmondásos útvesztőiben próbál ez a kisebbségi önrendelkezés magára találni, nyilván egy ilyen kontextusban helyből kevés sikerrel; harmadrészt – s ez az önrendelkezővé válás másik korlátja – az erdélyi magyar kisebbségi önrendel-

15 Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, in: *Uő: Válogatott tanulmányok. 1945–1949*, Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 219., 221.

kezési törekvésnek a liberalizmushoz való viszonya igen csak *ambivalenssé* válik: hiszen a trianoni döntés egy nyugati, francia típusú – bizonyos mértékig a csapást elszenvedő magyar államnemzeti liberalizmusnak is modellül szolgáló – államnemzeti liberalizmus által kitermelt és forgalmazott politikai mentalitásnak köszönhetően jött létre; tehát a kialakult kisebbségi helyzetért a liberalizmus, úgy is mint politikai orientáció és úgy is mint hagyomány, joggal lesz elmarasztalható, s ennek jegyében indokoltta válik egyfajta pszichológiai *antiliberalizmus*, valamint a liberalizmus útvészteiből való gyakorlati politikai *kiútkeresés*; ugyanakkor viszont a kisebbségi-nemzetiségi önrendelkezés nemcsak hogy a liberális elvrendszert természetszerűen magába építő törekvés, hanem a tényleges gyakorlati megvalósulása sem remélhető a román államnemzeti liberalizmus és nemzetállami abszolutizmus visszaszorítása, vagyis egyfajta, a kollektív kisebbségi-nemzetiségi jogokat elismerő és érvényre juttató liberális állami demokrácia megvalósulása nélkül; tehát a magyar kisebbségi-nemzetiségi önrendelkezési törekvés abba a helyzetbe kerül, hogy egyszerre kellene elutasítania a liberalizmus egyik válfaját, miközben magáévé kellene tennie a liberalizmus másik válfaját, sőt oda kellene hatnia, hogy ez a román állami politika meghatározó nemzeti orientációjává váljon, vagyis, hogy a román állampolitika is úgymond liberális eszményrendszert cseréljen, liberális *váltáson* essék át.

IV.

A fentiek alapján számot lehet vetni néhány olyan *téves beidégződéssel*, amelyek a közép-kelet-európai térségbeli liberális hagyományról való politikatudományi és eszmetörté-

neti beszélésben mélyen gyökeret eresztettek és sztereotípiászerűen működnek a helyzetkép felvázolásában. Ezek voltaképpen nem mai keletűek, hanem magának az itteni liberális hagyománynak az önszemléletébe illeszkednek, abban termelődtek ki, tehát a liberális hagyomány ön(félre)értelmezéseinek a szerves részét képezik. Három ilyen sztereotípiát lehet eléggé biztonságosan beazonosítani:

a) Az elsőt az előbbieken már részleteiben is felvázoltam, amikor arra utaltam, hogy a térség liberalizmusa *a liberalizmusnak* tudja magát, miközben ténylegesen meglehetősen differenciált, s legalább két – a nacionalizmussal különféleképpen kombinálódó – válfajának a váltakozásai és sorozatos ütközései határozzák meg a liberális konstelláció alakulását. A liberalizmusnak ezzel az univerzalisztikus önszemléletével vág össze a politológiai és eszmetörténeti diskurzusnak az az elnagyoló, sematizáló beszédmódja, amelyben „a liberalizmus” általánosító megnevezése alá vonva tárgyalja a térség és az időszak nagyon is differenciált jelenségeit.

b) A másik a liberalizmusnak a nacionalizmussal való összefonódásai kapcsán kialakuló nemzetképhez kapcsolódó *analógia*: a nemzeti (közösségi) létezésnek az egyéni létezés analógiájára való elgondolása. Ez a szemléletmód úgy tekinti az egy állami kereten belüli egymással versengő vagy együttműködésre törekvő nemzeti közösségeket, mint individualitásokat, melyek létállapota, versengése és együttműködése, egymással való „társadalmi szerződése” leírható az egyének közötti társadalmi kapcsolatépítés mintjára. Ez az analógia a magyar liberális hagyományban, s annak szakirodalmi megalapozásában is jelen van. Eötvös Józsefnél gyakori hivatkozásokat találunk rá: „A nemzetiségnek érzete a népeknél ugyanaz, mi az egyes-

nél személyiségének öntudata. Annyira áll ez, hogy ha kérdeztetünk: mit ismerjünk külön nemzetiségnek, – nem válaszolhatunk egyebet, mint hogy külön nemzetiségnek kell elismernünk minden népösszeget, melyben külön személyiségének érzete felébredt.”¹⁶ Ez összefügg egyrészt a liberális szemléletmód alapelveivel, melyek függvényében Eötvös is úgy gondolja, hogy a nemzetiségi kérdés csak úgy oldható meg, ha minden „egyesnek” az egyéni szabadságát biztosítjuk.¹⁷ („Egyesen” itt a nemzeti közösséget alkotó egyes egyéneket, de ugyanakkor magukat az egyes nemzeti közösségeket is érthetjük.) A nacionalizmussal való kapcsolatában a liberalizmus úgy viszi át az egyéni egyenlőséghez és szabadsághoz kötődő alapelveit a nemzetiségi közösségekre, hogy *individualizálja* azokat, egészen a szemléletes antropomorfizálásig elmenően. (A nemzet is él, lélegzik, születik, meghal, tesz ezt vagy azt, jogosult erre vagy arra stb.)

Másrészt viszont ez a gondolkodásmód magyar vonatkozásban egy másfajta analogizálással is összefügg, amelyre Eötvös is többször hivatkozik, de amely később a két világháború közötti erdélyi magyar közgondolkodásban (sőt mondhatni, a mai napig) a történelmi érvelés igen fontos elemét képezi: a nemzeti szabadság és a vallásszabadság közötti analógiáról van szó. Eszerint úgy tűnik, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának is azon az úton kell haladnia, mint a valláskérdés megoldásának a modernitás elején: „Az újabb kor e részben is új irányokat jelölt ki – írja Eötvös. Az egyes felekezetek külön jogköre és ki-

16 Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*, Révai testvérek, Budapest, 1903, 10.

17 Uo., 92.

váltságai helyett a vallásos szabadság elve állítatott fel, mely szerint a felekezeti különbség az egyesek polgári jogaira semmi befolyást nem gyakorolhat. Elismertetett, hogy azon kérdésnek eldöntésében, mily felkezethez tartozzék minden egyes, csak az egyeseknek lelkiismerete határozhat, s hogy minden vallásnak fenntartása és terjesztése, az egyesek buzgóságára bízandó, a törvények egyedüli feladása az maradván, hogy mindenkit szabadsága élvezetében megoltalmazzon; – s im azon mértékben, melyben ez az elv következetesen alkalmaztatott: a vallásos kérdés meg vala oldva.”¹⁸

Valójában azonban ez, és egyáltalán az ilyenszerű analógia nem állja meg a helyét, legalább két okból kifolyólag. Egyrészt a nemzeti közösségek kollektív individualitások, tehát ontológiailag egy más létrendbe tartoznak, mint az emberi individuumok, akik ezeket alkotják. Ennélfogva a kollektív individualitásoknak mások a törvényszerűségei mint az individuális létezésnek, s korántsem rendelkeznek olyan markáns individualizáló identitással, mint az emberi egyének. Ebből kifolyólag valójában a kollektív jogok sem gondolhatók el és építhetők fel az egyéni jogok analógiájára, azok jogalkotási modelljei szerint. Másrészt a nemzeti közösségeknek nevezett individualizált kollektív entitások a valós tényállás szintjén korántsem olyan azonos struktúrájú, egységes szerveződések, mint ahogy ezt az egységessítő, általánosító megnevezés sugallja. A nemzeti közösség ugyanis mint szubsztanciális egység helyből elkülöníthető a nemzeti közösségtől mint autonóm emberi egyének szabad társulásától. Ez a különbség korántsem egy terminológiai vagy teoretikus-analitikus szőrszálhasogatás eredmé-

18 Uo., 94.

nye, hanem a kollektív lét- és tudatállapotok tekintetében valóságosan fennálló, a vizsgált térségben és időszakban valóságosan is meglévő különbség. Ráadásul mindenik itt-lévő nemzeti közösség esetében sorozatos *ontikus váltások* következnek be az egyik lét- és tudatállapotnak a másikkal való felcserélése értelmében, vagy pedig olyan *skizoid állapotok* állnak elő, amikor az adott közösség a létével az egyik állapotban áll (rögzül), a tudatával a másikhoz kapcsolódik, aminek következtében a tudat létalkotó és létértelmező tendenciái leszakadnak a valóságosan megélt létfolyamatokról, sőt szembemennek azokkal.

A romániai magyar kisebbségi közösség ennek a közösségi lét- és tudathasadásnak majdhogynem tipikus esetét képviseli: miközben létbeli perspektívái a kisebbségi önrendelkezés horizontjában nyílnak meg – s ennek alapján pedig csak egy olyan nemzeti közösségként lenne képes igazán élni, amely egyéneinek szabad társulásaként definiálja, értelmezi és veszi komolyan önmagát –, tudatállapota egy olyan szubsztanciális nemzeti szellemiséghez kötődik, amelyben a kisebbségi önrendelkezésnek merőben ellentmondó nemzeti közösségépítési hagyomány él tovább. Eből kifolyólag a nemzeti közösséget alkotó egyének is részeseivé válnak ennek a lét- és tudathasadásos állapotnak, mivel a kisebbségi tudat és életrzés szintjén egy szubsztanciális nemzeti közösséghez tartozóként élik meg és tudatosítják azt a létállapotot, amelyet valójában szabad társulásként megélve gyakorolnak, s csakis ekként gyakorolva tarthatnak fenn. Ezt akár úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy a kisebbségi közösséget alkotó egyének tudati szinten egy antiliberális horizontban értelmezik a világot, és benne a saját létfolyamataikat, miközben mindkét lábukkal egy liberális talajon állnak, amelyet – többek között – azért sem lehet kellőképpen megújítani, mert a saját tudatállapotuk

és illuzórikus önértelmezésük folyamatosan elrejtí elölük ezt az egyébként a világukhoz szervesen hozzátartozó lehetőséget. Ennek az ellentmondásos állapotnak a felderítése sok mindent megmagyarázhat a kisebbségi létparadoxon természetéből és működéséből.

c) Egy harmadik sztereotip beidegződés, amelyet mind az elméletírók, mind a diskurzusépítők különösebb kritikai reflexivitás nélkül ismételve, ugyancsak egy analógia formájában ragadható meg. Ebben az esetben egyfelől az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetállami törekvései egyrészt, kisebbségi önrendelkezési törekvései másrészt, másfelől a Trianon utáni román nemzeti állam államnemzeti törekvései egyrészt, s másrészt a magyar kisebbségi önrendelkezési törekvések között fennállónak *vélt* analógia tételezéséről van szó. Ez az analógia azonban valójában semmilyen értelemben nem áll fenn, s összehasonlítás alapként, netán magyarázó modellként való kritikátlan érvényesítése sorozatos félreértelmességekhez és hibás általánosításokhoz vezet. A monarchiabeli románság *egészen más* entitásként, helyzetben és környezetben élő nemzeti közösség volt, mint a Trianon utáni romániai magyarság. Az „egészen más” itt szó szerint értendő, vagyis úgy, hogy az, ami az egyikre jellemző, a másakra egyáltalán nem az, s az egyik jellemzőiből a másik jellemzői egyáltalán nem vezethetők le, az egyik modelljében a másik jellemzői egyáltalán nem értelmezhetők. Más szóval a Trianon utáni romániai magyar kisebbségi lét megértéséhez egyáltalán nem a monarchiabeli románság helyzetének tanulmányozásán és megértésén keresztül vezet az út; pontosabban az út, amely ezen keresztül vezet csak egy általános, minden más hasonló helyzeten is keresztülvezető út, tehát nincs megkülönböztetett jelentősége a valós, konkrét helyzet feltárásában. Ugyanakkor annak a veszélyét hordozza magában,

hogy a valós konkrét helyzet feltárása helyett egyik helyzet képét rávetíthetik (előre- vagy visszavetíthetik) a másikra. Itt most nincs terünk ennek a problémának a részletes kifejtésére és indoklására. De elég csak arra gondolni egyrészt, hogy a Trianon utáni romániai magyar kisebbség életében mennyire meghatározó módon érvényesül a történelmi közelmúltnak a jelen feletti uralma, s ennél fogva az új helyzetbe csöppent egyének mennyire elvesztik a realitásérzéküket; másrészt arra, hogy a monarchiabeli román kisebbségnek a nemzeti Romániával való egyesülése után mennyire beszípkázza a jelen az azelőtti kisebbségi múltat, ami nem kevésbé jár együtt a realitásérzék elvesztésével a kialakuló új helyzetben. Ez utóbbi realitásérzék-vesztés viszont egészen más értelemben történik, mint az előbbi: a romániai magyar kisebbség éppen leválik egy államnemzeti liberális fejlődésről, az erdélyi románság történelmi útja pedig beletorkollik egy államnemzeti liberális fejlődésbe. Mindkét realitásérzék-vesztés lényege a történelmi idő természetes folyásának a megtörésében gyökerezik, de eltérő értelemben: az első esetben a múlt hajtja uralma alá a jelen; a második esetben a jelen lesz teljességgel úrrá a múlton. A realitásérzék-vesztés mindkét esetben az addigi egzisztenciális keretek felborulásával és a politikai hatalomból való kiszorulással jár együtt. Ezt akár az analógia mellett szóló közös vonásnak is tekinthetnők, ha nem tudnók, hogy az erdélyi románság és magyarság életében bekövetkezett szinkron folyamatok mennyire eltérő életgyakorlatban csapódtak le. Mindezeknek a háttérben számot kell vetni azzal a megkerülhetetlen tényállással, hogy a két – ténylegesen ellentétes irányú és különböző tartalmú – kisebbségfejlődési folyamatot egy világháború választja el egymástól, amely éppen a 19. és a 20. század választóvonalán zajlik le.

Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezeknek az ellentétes irányú folyamatoknak a történelmi kontextusához hozzátartozik az erdélyi mentalitás, társadalom és kultúra hagyományos *konzervativizmusa*, amelyre hangsúlyosan érvényes az a megállapítás, amelyet a konzervativizmus egyik kiemelkedő teoretikusa, Michael Oakeshott megfogalmaz: „konzervatív tehát az, aki inkább választja az ismerőst, mint az ismeretlent, többre tartja a kipróbáltat a kipróbálatlanál, a tényt a misztériumnál, a ténylegest a lehetségesnél, a korlátozottat a határtalannál, a megfelelőt a tökéletesnél ...” Ha a jelen nagyon bizonytalan – mutat rá Oakeshott – „e hajlam a szilárd talaj keresésében nyilvánul meg, s következésképpen a múlthoz való visszaterésében és feltárásában ...”¹⁹ Ha mégis próbálunk közös vonást találni a két különböző előjelű kisebbségi nacionalizmusban, akkor talán Isaiah Berlin idevágó gondolatát érdemes fontolóra vennünk: „Talán igaz az a nézet, hogy a nacionalizmus, mint olyasmi, ami több a pusztá nemzettudatnál – az egy nemzethez tartozás élményénél – mindeneke előtt az egy adott társadalom hagyományos értékeinek leereszkedő vagy lekicsinylő megítélése által kiváltott válasz; a megsebzett büszkeség és – a nemzet társadalmilag leginkább tudatos rétegeiben – a megalázottság-érzés következménye, melyek aztán menetrendszerűen haragot és tolakodó öntudatosságot termelnek ki.”²⁰ A nevezett kisebbségi nacionalizmusok mindenike lényegében „válasz”,

19 Michael Oakeshott: Konzervatívnek lenni, in: *Politikai doktrínák. Szöveggyűjtemény*, 167.

20 Isaiah Berlin: A nacionalizmus. Valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr, 231.

de egy más-más esetben/helyzetben és más-más módon feltett kérdésre adott válasz.

V.

Ami az erdélyi helyzetnek és a romániai magyar kisebbség liberalizmushoz való további viszonyát konkrétan illeti, az eddigiek szellemében még kiemelhetjük a következőket:

A helyzetértelmezés során mindenképpen számot kell vetni azzal, hogy a trianoni döntés a liberális politika jegyében történt. Következésképpen ez maga után vonja 1) értelemszerűen a liberalizmus iránti ellenszenvet, 2) a liberalizmusból mint megoldási lehetőségből való kiábrándulást, valamint 3) a liberalizmussal való kritikai szembenézést. A hangsúly főleg ez utóbbira helyeződik: csak azok tudtak a liberalizmus jegyében és horizontjában ténylegesen kiutatat keresni, akik képessé váltak a liberalizmussal való kritikai szembenezésre.

Továbbá arra is érdemes odafigyelni, hogy a „liberalizmus” szóval, kifejezéssel a két világháború közötti szövegekben alig-alig lehet találkozni. Ez akkoriban nem volt egy (értelmiségi) közszájon forgó kifejezés, s az erre a korszakra vonatkozó szakirodalomban sem nagyon fordul elő, s nem merül fel mint kutatási irány vagy értelmezési horizont a kutatók számára. Ez nyilván összefügg az előbbieken megállapítottakkal. De ebből korántsem következik az, hogy egy elméleti liberalizmus elutasításával vagy nyilvános fel nem vállalásával ne fért volna össze egy *gyakorlati liberalizmus* valósága, egy közéleti, kulturális, sőt politikai liberalizmus gyakorlata az egyéni cselekvések, megoldás-kísérletek szintjén, nemcsak a politika szűkebb terében, ha-

nem a kultúra és a közélet megszervezésének tágabb körében. Továbbra is fennáll – akár a mai állapotokig elmenően – a kisebbségi nacionalizmus és a liberális politikai törekvések közötti *komplementaritás* iránti igény, sőt a kompromisszumkeresésre irányuló hajlandóság is érvényesül, mivel az erdélyi magyar kisebbség számára ez a *közteesség* bizonyul a kisebbségi önrendelkezés gyakorlatilag is járható útjának.

E komplementer törekvések iránti igény ismerhető fel abban a módban is, ahogyan a két világháború közötti erdélyi magyar társadalomban a liberális politikai hagyomány egyfajta „szégyenlős liberalizmusként” él tovább és újul meg a politikai gondolkodás és gyakorlat – mintegy a nyilvános frontok mögött meghúzódó – „második vonalán”.

A romániai magyar kisebbségnek a liberalizmushoz való viszonyában természetesen számot kell vetni az alapvető történelmi, egzisztenciális és politikai különbségekkel, amelyek a magyarság Osztrák–Magyar monarchiabeli állapota és a trianoni döntés után Erdélybe szakadt magyar nemzetrész állapota között megmutatkoznak. Ezért az előbbi nem képviselhet tényleges értelmezési alapot az utóbbi számára, mivel a látszólagos folytonosság mellett sokkal erőteljesebben meghatározónak bizonyul a bekövetkezett szakadás, ami az erdélyi magyarság számára egy új létállapotban való berendezkedést kényszerített ki.

A Monarchiában egy erőteljes (magyar) nemzeti alapról megnyíló értelmezési horizont képződött a kisebbségek irányában, amelyben számot vetettek az individuum valamennyire is szabad kibontakozási terepével és lehetőségeivel. Az individuum maga vált létértelmezési horizonttá, olyannyira – amint ezt Eötvös kapcsán is láttuk –, hogy a nemzetiségi közösség is az individuum mintájára vált el-

gondolhatóvá. Az individuumokat erőteljes intézményi keretek és civil társulások, valamint az ezek által meghatározott tudati-szellemi beállítódások kötötték össze, s ebben a kapcsolathálóban gyökerezett a nemzeti érzés. Az intézmények, társulások és tudatállapotok ugyanis nem leválaszthatók és nem önállósíthatók az individuumok egyéni meghatározottságaival szemben, hanem ezek egyeztetésén és kiterjesztésén alapulnak. A nemzetnek nem volt önállósítható létállapota az őt alkotó egyének és azok létbeli (nyelvi, kulturális, gazdasági, szokásokban és hagyományokban gyökerező) meghatározottságaival szemben. Úgy vélték, hogy a nemzet mint *valós valóság*, az individuumok és társulások mindennapi gazdasági, politikai, kulturális tevékenysége folytán él és áll fenn. Az individuum és a társulás (közösség) között tehát ebben az esetben nincs egy ontológiai és hermeneutikai szakadék. Nem két különböző létrend egymásra való vonatkozásáról van szó, melyek függetleníthetők is lennének egymástól. A közösség az egyéni életvilágok interszjektív kapcsolódási közegében formálódik, a vélemények, tevékenységek, értékek cseréjében, vagyis a *közöttiségben*; az egyén úgyszintén a *közöttiségnek* ebben a köztes terében formálódik, gyökerezik. Itt nem merülhet fel két különböző értelmezési horizontról sem, amelyek távlatában másmilyeneknek látszának ugyanazok a dolgok: a közösség felől nézve egyvalamilyennek, az egyén felől nézve másvalamilyennek. Klasszikusabb megfogalmazásban: egyén és közösség között nincs tartós érdek- és értékkonfliktus; a felmerülő dinamikus természetű konfliktusok a folyamatos konszenzusképző, -kereső egyeztetések folytán fel- és megoldódhatnak.

Ily módon a monarchiabeli állapotokra jellemző társulás és nemzeti közösség az egyén kibontakozási, önérvé-

nyesítési terepéül, közegéül szolgált, aki maga is az egyéni megvalósítások révén formálódott, alakult, erősödött vagy gyengült. Ebben a helyzetben a nemzet, a közösség inkább csak szimbolikus reprezentációiban távolítódott el valamelyest az életvilágbeli közvetlenségtől. A nemzeti tudat és hagyomány némileg levált és önállósult a nemzeti romantika hatására, de sohasem szakadt el teljesen a jelen valóságától, mert bármennyire ködösítsen, torzítson, nagyítson, hősiesítsen is, mégis mindez egy valós nemzeti fejlődés talaján történt, azzal összefüggésben, annak önszemléleteként, önértelmezéseként érvényesült. Minden látszat ellenére, nem egy más (másik), a jelentől távoli (a múltba és az illúziókba *távolított*) világot épített fel, hanem egy önmagát a múlt által is kiteljesítő jelen (ön)értelmezési horizontjaként működött. Az egy más kérdés (s ezt az eddig elmondottak korántsem zárják ki), hogy ez a – korabeli – jelen önnön jelene és jövőbeli lehetőségei vonatkozásában mennyire értelmezte eltorzítva önmagát, mekkora *csúsztatási együttható* épült be a tényleges valóság és az elképzelések, énképépítések és önértelmezések szintjén megformált szimbolikus valóság közé, milyen mértékben zajlott a korabeli hamis tudat- és ideológiatermelés.

Ezzel szemben a Trianon utáni erdélyi állapotokra inkább a monarchiabeli liberális egység szétszakadása a jellemző, melynek mentén a korábbi összetevő oldalai eltávolodnak és szembekerülnek egymással. Az egyének atomizálódnak a társasági-közösségi keretek széttöredezésével; magukra maradnak, magukra hagyatottakká válnak. Az intézményi és kommunikációs kapcsolatok fizikailag is széthullanak, politikailag szétszabdalódnak, akadályoztatódnak. Az izoláció, elszigeteltség állapotában az általános lehangoltság, nyomasztó, rossz közérzet lesz úrrá az emberekben, amivel a lelki kötelékek szétszakadása is együtt jár,

nyomasztó idegenségérzetet, otthontalanságtudatot eredményez. Az életvilágnak az interszubbektivitások szövvényében élő mezője szétesik, a közöttiség közvetítő közege kiürül, s ennél fogva bejárhatatlanná válik a távolság egyik individuumból a másikig. A történelmi végesség valós tapasztalata helyébe a *sors* szövődményes áttekinthetlensége, kitétsége, parttalan csapongása kerül; a *sorsszerűség* pedig egy merőben más metafizikai létállapot, mint a végesség. Mindezzel együtt a fentiekben jellemzett (magyar) nemzeti közösség *elvalótlanul*; a valóságvesztéssel együtt pedig felerősödik az illuzórikus létmód. A nemzeti interszubbektivitás megélt, cselekvéses, tevékeny közvetítő közege helyett a tudat szellemi közege, a szimbolikus kapcsolatok itt zajló építése, az ezeket átölelő illuzórikus világhorizont válik összekötő erővé. Ebben kerül egymással kölcsönös értelmezési kapcsolatba a szimbolikus-illuzórikus természetűvé átminősülő nemzeti reprezentáció és az individuális tapasztalat. Egy előző jelen önértelmezéseit szolgáló szimbolikus reprezentációk most önálló életre kelnek, kitermelik önmaguk valóságosságának az illúzióit, és ezek révén „valósággá” válnak. Ily módon, a formálódó erdélyi magyar kisebbségi tudatban nem a valóságtapasztalat értelmezi magát egy illuzórikus horizontban, hanem sokkal inkább (és még sokáig!) az önállósuló illúzió értelmezi magát egy valóságshorizontban; a valóság képét magára öltő illúzió, amely mégsem akar igazán valósággá válni, mert ez az illúzió halálát és a valóság felvállalását jelentené. Ehhez meg kellene élni a valóságot, a maga megkerülhetetlen törvényeivel és tapasztalataival, de ugyanakkor reális szabadságlehetőségeivel is együtt; ehhez viszont fel kellene nőni a kisebbségi léthez. Egyelőre azonban a kisebbségi létparadoxon könyörtelen kiúttalansága tart mindent és mindenkit fogva.

VI.

Melyek azok a fontosabb strukturális jellemzők, amelyek a romániai kisebbségi magyarságnak a liberalizmushoz való viszonyát meghatározzák?

Először is, a különbségekkel való számvetéshez hasonlóan, a trianoni döntésen átívelő „folytonossággal” is számot kell vetni. Az erdélyi magyarság az első világháború végén – az évszázadokra visszanyúló viszonylagos különállás hagyományán túlmenően – a magyar nemzet szerves része, amely egy nemzetközi döntés eredményeként anélkül, hogy ő maga mint nemzeti közösség ebben valamilyen formában részt vett vagy közreműködött volna, egyik napról a másikra a román állam határai között találja magát.

Ugyanaz az erdélyi magyarság él tovább a Romániához csatolt Erdélyben, mint azelőtt az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Erdélyben, de ez mégsem jelent ebben az esetben tényleges folytonosságot, hanem sokkal inkább egyfajta *törést, szakadást*. Éppen a korszak legmeghatározóbb folyamatában, a nemzeti fejlődésben következik be itt egy olyan törés, szakadás, amelyet nem az erdélyi magyarság természetes életfolyamatainak az alakulása idézett elő, s amellyel mégis szembesülni kényszerül, amelyet elviselni kénytelen, meg kell élnie, át kell élnie, együtt kell élnie vele. Mivel nem szerves, organikus folyamatról van szó, a törés, szakadás nem pusztán történelmi és politikai vonatkozású. A magyar nemzeti közösségről leszakadt nemzetrész itt az erdélyi magyarság nemzeti létében jelent ténylegesen bekövetkezett szakadást: a magyar nemzeti fejlődésbe évtizedeken át integrálódott erdélyi magyar lakosság úgymond nemzet nélkül marad, a mindennapi életvilágába már beépült nemzeti folyamatok szűnnek meg vagy szakadnak meg. Ennek az embercsoportnak nemcsak psz-

tán egy új állam határai között kell magára találnia, hanem a szó szoros értelmében újból magára kell találnia a „Kik vagyunk mi?” kérdésre való válaszkeresésben. Azaz *újra kell definiálnia önmagát* az új helyzet koordinátái között. Mennyit tud *átmenteni* az organikus nemzeti fejlődésből, s mennyire képes annak a folytonosságát biztosítani? Mit képes *önerőből* megvalósítani? Mire *számíthat* a román állam részéről?

Ennélfogva az erdélyi magyarság életében a nemzeti fejlődés természetes folyamatát a *sorsszerűség* létmódja és tudata váltja fel. A magyar nemzeti folytonosság többnyire csak szimbolikus elemeiben, *illuzórikus szinten* lesz az erdélyi magyarság számára *valóságos*; az egzisztenciája – a gazdasági, társadalmi intézményi alapok, amelyek a ténylegesen meghatározóak a nemzeti fejlődés esetében, s amelyek révén a nemzeti fejlődés eszményei ténylegesen összefonódnak a liberalizmussal – leválik az addigi nemzeti fejlődésről, s úgy ahogy önálló életet kezd élni. A korszak meghatározó folyamatával, a nemzeti fejlődés tapasztalatával, mint ténylegesen valóságos folyamattal, az erdélyi magyarság a román nemzeti fejlődés képében találkozik, melynek jelei viszont arra utalnak, hogy sokkal inkább ellene dolgozik, mintsem a megsegítésén fáradozna. Az erdélyi magyarság tehát nem a szerves nemzeti folyamatokat és önrendelkezést kibontakoztató kisebbségi életet éli, hanem a kisebbségi létbe kerülve éppen ezeket a lehetőségeket *veszíti el*, s ily módon a nemzeti kibontakozás és önrendelkezés *lehetetlenségeként* (és nem lehetőségeként) találja benne magát a kisebbségi léthelyzetben. Ez az *ontológiai-egzisztenciális érvényű fordulat* képezi az erdélyi magyar nemzetrészt életében a *kisebbségi létparadoxon* alapját. A lényege úgy összegezhető: a kisebbségi élet nem teljes értékű emberi élet. Pontosabban: az erdélyi magyar

nemzetrészes esetében a nemzeti fejlődés keretei között megélt teljes értékű emberi élet a kisebbségi helyzetbe való kerüléssel megszűnik teljes értékű emberi élet lenni. Ebben a korszak kimagasló teoretikusai az azonos megfogalmazás szószerintiségéig elmenően egyetértenek. Ami kategorikusan kimondódik Makkai Sándor *Nem lehet* című cikkében,²¹ ugyanazokkal a szavakkal fogalmazódik meg Bibó István idevágó írásaiban, amelyek gondolatmentesen később *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című tanulmányában összegződik, egységesítődik: „a kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni”.²²

Az a tapasztalat, amely két évtizednyi erdélyi magyar kisebbségi lét alaptanulmányaként teoretikus szinten ilyen frappáns megfogalmazódáshoz jut a gondolkodók fejében, a mindennapi életet élő ember számára a kezdet kezdetétől fogva *egzisztenciális alapélmény*. „Az Élménnyel viaskodunk, mint Jákob az angyallal” – írja később, a bécsi döntés utánról visszatekintve erre a létállapotra Ligeti Ernő.²³ Ennek az alapélménynek a lelki-tartalmi magja: a *félelem*, pontosabban a parttalan, határtalan és tárgy nélküli egzisztenciális félelem, a *szorongás*. A nemzeti létről való leszakadás, a sorsszerű kiszolgáltatottság, a magáramaradottság, a létben való önerőre támaszkodó és a bizonytalan jövőnek elébe néző berendezkedés egzisztenciális és pszichikai *traumáját* gyűjti egybe ez az alapélmény.

21 Makkai Sándor: *Nem lehet*, in: Cseke Péter és Molnár Gusztáv (vál.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*, Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1989, 107.

22 Bibó, i. m., 231.

23 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004, 5.

Ez a félelemélmény nemcsak a környező világ félelmetességéből adódik, hanem az *egzisztencia belsejében* teremlődik ki, az *alap nélküli egzisztencia* belső ontikus tartalma-ként. A félelem lesz az a végső létalap – a kisebbségi egzisztencia, az alap nélkülivé vált emberi egzisztencia *alaptalansága mint alap* –, amelyen a kisebbségi létlehetőségek kibontakozhatnak. A nemzeti közösséghez tartozás állapotát a *félelem közössége* váltja fel, a *közösségnélküliség közössége*. E *semmi*-tapasztalat horizontjában formálódik a *kisebbségi közösség*, amelyben voltaképpen a félelem-közösség, a mindent átfogó szorongás (a parttalanul csapongó sorsszerűséggel járó szorongatottság) *szubsztancializálódik*, s telítődik egzisztenciális tartalommal. A kisebbségi léthelyzetbe került egyén a kisebbségi közösségnek ebben a számára alapot nyújtó és egzisztenciális lehetőségeket, tapasztalati támpontokat kínáló *semmi*jében talál magára; ez válik számára a kisebbségi létmeghatározás és -(ön)értelmezés konstans horizontjává. Mindebben ontológiai érvekre bukkanunk annak a belátásához és megértéséhez, hogy miért értékelődik fel annyira a közösség létmódja az egyénnel szemben a kisebbségi léthelyzetben. Ami természetszerűleg együtt jár a liberalizmustól való *eltávolodással*.

Ebben a vonatkozásban még fontos megérteni valamit: a trianoni döntés egy sok évtizedes európai liberális hagyomány szellemiségéből kifolyólag *is* született, ami nyilván azonnali és későbbi ellenérzéseket váltott ki a liberalizmus-sal szemben az erdélyi magyarság soraiban, amelyet a liberális kormányzással szembeni mind nagyobb kisebbségi (és többségi) elégedetlenség csak fokozott.²⁴ De a libera-

24 Vö. Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, A „Studium” kiadása, Budapest, 1941, 78.

lizmus erőtlen jelenlétének és érvényesülésének az erdélyi magyar kisebbségi életben, főleg az első időszakban, a 20-as évek folyamán nem ez a fő oka. A fő ok annak a formálódó kisebbségi közösségnek az alaptermészetében, meghatározó ontikus sajátosságaiban rejlik, amely közösségként a lét semmis alapjaiból próbálta újra(meg)szervezni önmagát. Ebben a kontextusban ugyanis merőben megváltozik az egyén és közösség viszonya. A kisebbségi közösség nem az egyének szabad társulásaként szerveződő nemzeti közösségként formálódik, hanem olyan szubsztanciális létalapként, amely a kisebbségi sorsát megélő egyén létlehetőségeit hordozza és biztosítja. Tehát egyén és közösség viszonya nem a liberális elvekhez igazodik, s ennél fogva a liberalizmus horizontjából nézve ténylegesen nem is értelmezhető. Ily módon a kisebbségi sorsba szakadt magyarság számára – létviszonyaiból kifolyólag – a liberalizmus az adott helyzetben nem is jelenthet valós létértelmezési, önértelmezési alternatívát.

A problémának az ilyenszerű végiggondolása során tárul fel tehát az a lényegi érvrendszer, amelyre támaszkodva ki lehet mondani azt, amire fentebb már részletesebben hivatkoztunk: a romániai magyar kisebbség esetében nem érvényesül sem az egyén–közösség-analógia, sem pedig a monarchiabeli román kisebbség–romániai magyar kisebbség-analógia. A romániai magyar kisebbségi közösség történelmi sorsából és egzisztenciális meghatározottságaiából kifolyólag nem individualizálható liberális értelemben úgy, mint a nemzeti közösségek egyike egy átfogóbb állami képződményen belül, azaz konkrét vonatkozásokban úgy, mint az *egyik* kisebbség a többi romániai kisebbség mellett. Ugyanis a romániai magyar kisebbségnek *mint kisebbségnek* az ontológiai alapképlete egészen más, mint a többi romániai kisebbség esetében. Továbbá, a romániai magyar

kisebbség nem tekinthető olyan, az egyének szabad társulásán alapuló, saját nemzeti önrendelkezésének kifejlesztésén munkálkodó, tehát egzisztenciálisan (gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan) saját nemzeti életében megalapozott nemzeti közösségnek, mint a monarchiabeli román kisebbség Trianon előtt.

Ebből a megfontolásból további következmények is adódnak.

Az egyik a demokratizmusra, a demokráciára való hajlam-hajlandóság kérdése, ami nélkülözhetetlen összetevője a liberális szellemiség érvényesülésének. Hosszú időn keresztül kétségtelenül egy antidemokratikus környezet vette körül a kisebbségi erdélyi magyarságot, de a kisebbségi közösség belső antidemokratizmusa nem gyökerezik csupán abban, hogy ez a külsőség áttevődik és a belső viszonyrendszerben is leképeződik. A magyar kisebbségi közösség antidemokratizmusa sokkal inkább saját közösségi egzisztenciális meghatározottságaiban gyökerezik. Ezt erőteljes intuitív relevanciával világítja meg Bibó következő gondolata: *„Demokratának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól a veszedelmektől, melyek által válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. Közép- és Kelet-Európa országai azért féltek, mert nem voltak kész, érett demokráciák, s minthogy féltek, nem is tudtak azokká válni.”*²⁵

Bármennyire is paradox módon hangzik, a romániai magyar kisebbségi közösség ontikus-egzisztenciális alap-

25 Bibó, i. m., 220.

struktúrája több hasonló vonást mutat a román nemzetállami létállapottal, mint a monarchiabeli román kisebbség közösségi alapstruktúrájával. Ha van igazság azokban a teoretikus észrevételekben, miszerint a román nacionalizmus és a kisebbségi magyar nacionalizmus kölcsönösen gerjesztőleg hat egymásra, akkor ezt az igazságot valójában ezen az alapon lehet tételezni és megérteni. Hadd idézzük még ide Bibó egyaránt megvilágító erejű gondolatait erre és a fenti szövegrész tartalmára vonatkozólag: „Ahhoz, hogy az európai közösség modern politikai fejlődése harmonikus és egyenes vonalú legyen, lényegileg egy dolog szükséges: az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen”, azaz „világos és kézzelfogható legyen, hogy az egyes embernek ez a felszabadulása egyben az egész közösségnek a felszabadulását, kitágulását és külső meggazdagodását jelenti”.²⁶ Ha demokratizmusnak és nacionalizmusnak ez a mély összefüggése „megbillen”, akkor súlyos zavarok keletkeznek. „Ez történt Közép- és Kelet-Európában, ahol a nemzeti közösség birtokbavétele és az ember felszabadulása nem kapcsolódtak össze, sőt ellenkezőleg: ezek a nemzetek olyan történelmi pillanatokot éltek meg, melyek azt látszottak bizonyítani, hogy a múlt nyomasztó politikai és társadalmi hatalmasságainak az összeomlása, s a demokráciának végső konzekvenciáig való vállalása a nemzeti közösséget súlyos kockázatoknak, sőt katasztrófáknak teszi ki. Ebből a megrázkódtatásból születik a modern európai politikai fejlődés legfélelmetesebb monstruma: az *anti-demokratikus nacionalizmus*.”²⁷

26 Uo., 219.

27 Uo.

Továbbá, a felvetett egzisztenciális-ontikus sajátosságokkal magyarázható a romániai magyar kisebbség életében a *különállás* történelmi hagyománnyá szervesült egzisztenciális tényének és szellemi tudatállapotának aktivizálódása a *transzszilvanizmus* formájában, az újrászerveződés, közösségi önmagára találás ideológiájaként. A transzszilvanizmusnak a liberalizmushoz való viszonya azonban korántsem egysíkú és egyértelmű kérdés; nem beszélhetünk a liberalizmus egyoldalú transzszilvanista elutasításáról, hanem inkább a transzszilvanizmus liberális és antiliberális szellemiségű vonulatairól stb. Ez a kérdés horderejében, méreteiben önálló tanulmányt igényel; egy ilyen gondolati vázlatban, mint a jelenlegi, nem nyerheti el a kellőképpen részletező kifejtést, ezért itt nem foglalkozom tovább vele.

És végül szintén ebben az egzisztenciális-ontológiai alapállásban gyökerezik a liberalizmussal szemben felébredő *gyanú* is, miszerint valójában képtelen az első világháborút követő békeszerződések által előidézett kisebbségi kérdés megoldására. Erre releváns példa Makkai Sándor álláspontja, amelynek számos mozzanatát a róla szóló könyvemben kifejtettem,²⁸ s így elégségesnek vélem itt most csak az alapgondolatra hivatkozni.

Makkai 1937-ben arra figyelmeztet, hogy a kisebbségi kérdésnek van egy olyan „mélyebb vonása” is, amely a politikai vetületén túlmutat, a probléma gyökere irányába, s amely mind a politikai, mind pedig a más természetű megoldások alapját képezi. Tudomása szerint ez még sehol sem került kellő kifejtésre, holott „*mellőzése és letagadá-*

28 Vö. Veress Károly: *Egy létparadoxon színe és visszája. Hermeneutikai kísérlet a nem lehet-probléma megnyitására*, Pro Philosophia Kiadó, Kolozsvár, 2003.

sa önmagában hordozza azt a végzetet, amelyet semmiféle politikai bölcsesség el nem háríthat”.²⁹ A kisebbségi kérdésnek ez a mélyebb vetülete a mindennapi élet tapasztalati szféráján túlvezető spekulatív (filozófiai) vizsgálódás útján tárható fel, melynek „légüres terében” éppen a lényegi összefüggések, a törvényszerűségek világítódnak meg. Csakis ebben a perspektívában válik beláthatóvá, hogy – a konkrét megoldási kísérleteken túlmenően – *lényege szerint „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan”*.³⁰ Ami konkrétan azt jelenti, hogy a kisebbségi kérdésnek nem lehetséges semmiféle „emberhez méltó” elrendezése. Makkai ennek okát a *kisebbségi kategóriában* látja: „*magát a kisebbségi „kategóriát” tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek*”.³¹

Ezt követően Makkai számbaveszi azokat a kortárs ideológiákat, amelyek a korabeli történelmi körülmények között a létezés emberi tartalmainak kiteljesítését, az emberhez méltó létállapot megteremtését ígérik. Megállapítja, hogy a nemzeti léten felülemelkedő emberiség egységét, az általános emberszeretetet, a népeket elválasztó határok felszámolását – melynek során a kisebbségi kérdés is emberhez méltó megoldást nyerhet – meghirdető *liberalizmus* táplálta ábránd szétfoszlott, hazugságnak bizonyult, akárcsak az „általános humanizmus” végső következményeit felmutató, a legsötétebb zsarnoksághoz vezető *kommunizmus*. A valós történelmi folyamatok épp az ellenkező irányba mutatnak, a nemzeti létezés meghaladása helyett az emberi lét nemzeti kiteljesedése irányába. A „*nemzeti öntudat*” soha nem ismert új értelmű kivirágzása és megteljesese-

29 Makkai Sándor, i. m., 107.

30 Uo.

31 Uo., 108.

dése" következett be, s a *nacionalizmusnak* ez a fellángolása „most már a jövődőt alakító leghatalmasabb tényezővé vált” – írja Makkai.³² Ebben a perspektívában a kisebbségi lét is új megvilágításba kerül. Most mutatkozik meg a maga teljességében az az alapvető igazság, hogy „a kisebbségi sors nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált”.³³ Ezt csak azok nem akarják belátni és elismerni, akiket nem érint közvetlenül – mondja Makkai. A megváltozott körülmények között – Makkai rálátása szerint – „az emberiséget nemzeti öntudatában újra feltalált Európában” egyedül a *nemzeti közösség* tekinthető a valós emberi lét kibontakoztatójának és hordozójának.³⁴

VII.

A liberalizmushoz való viszonyunk az erdélyi magyar kisebbségi kultúrában van azonban egy másfajta vetülete is, amit úgy nevezhetünk, hogy *elméleti és gyakorlati útkeresések, nyitások* a liberalizmus irányába. Ebben a vonatkozásban megkerülhetetlen Jakabffy Elemér álláspontja, illetve az *Erdélyi Fiatalok* nemzedékének gyakorlati hozzáállása kérdéshez.

Jakabffy Elemér – akiről Ligeti Ernő azt írja, hogy „az ő mentalitása később már nemes veretű szabadelvűségnek

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo. Ez a gondolat még hangsúlyosabbá válik két évvel később Makkai *Nemzet és kisebbség* című írásában. (Egyetemi nyomda, Budapest, 1939).

tetszett”³⁵ – a *Magyar Kisebbség* című folyóirat megalapítójaként és szerkesztőjeként olyan elméleti álláspontot alakított ki, amely a liberalizmushoz és a kisebbségi kérdés későbbi liberális szemléletéhez és megoldáskereséséhez is közel vezetett. Gyakorló politikusként, a monarchiabeli román kisebbségi viszonyok, majd a román nemzetállami politizálás beállítódásainak kiváló ismerőjeként, mint parlamenti képviselő, olyan gyakorlati politikai megoldásokat is szorgalmazott, amelyek szintén közel állnak a liberális szellemiséghez. Mindezekkel összefüggésben Jakabffy a liberalizmus megújítását is szükségesnek vélte. Makkaival ellentétben nem úgy látta, hogy a liberalizmus már nem volna képes a kisebbségi kérdés kezelésére, megoldására, hanem inkább úgy, hogy a liberalizmusnak is meg kell újulnia ehhez, s ezeket megújulási-megújítási módozatokat ő maga is kereste. Ezzel kapcsolatban Jakabffy igen szerteágazó tevékenységéből és gondolatvilágából két lényeges mozzanatot emelhetünk ki: az egyik a *kisebbségi nemzet*, a másik a *kollektív kisebbségi jogok* kérdése.

Jakabffy a versailles-i–trianoni döntés tényét tudja annyi távolságtartással kezelni, hogy egy olyan pozitív hozadékát is észrevegye, amelyre mások kevésbé figyelnek. Az annak idején a versailles-i termekben ülő, hatalmas szempontoknak is hódoló „gyarló emberekről” írja *A nagy eszmék fejlődése* című írásában: „Hogy ezek a lelkiismeretüket is megnyugtassák, vagy talán, hogy a világot elnémítsák, szerződésszakaszokat írtak szépen sorban, melyekről azt mondták, a nemzeti kisebbségek védelmére szolgálnak. Akármi volt is céljuk, akármi volt is igazi akarásuk, tény, hogy egy új nagy eszmét, a kisebbségi nemzetek fogalmát,

35 Ligeti Ernő, i. m., 87.

öncélúságát és jogozottságát indították világtörténeti útjára.”³⁶ És még hozzáfűzi: „Azt, amit a nagy háború előtt láttunk, hogy az egyes államokban az állampolgárok nagy tömegei nemzeti érzésből az állam ellen harcoltak, vagy az állam érdekeit ellensúlyozni igyekeztek, más volt, nem fedti az új gondolatot.”³⁷ Itt Jakabffy arra világít rá, hogy az első világháborút lezáró békeszerződések nemcsak az új típusú kisebbségi kérdést termelték ki, hanem „nem tudják, de teszik alapon” tulajdonképpen a nemzeti lét, a nemzeti közösség lényegét és a nemzetről való politikai filozófiai gondolkodás, illetve a nacionalizmushoz kapcsolódó politikai gyakorlat horizontját is alapvetően átrajzolták. Zseniális intuícióval meglátja, hogy szintén Versailles-ban gyökerezik annak a nemzet–kisebbség merev dichotómiának a feloldása is, amely elvezethet a két kategória kategoriális szembenállásának a fokozatos elosztatásához, annak a gondolkodásmódnak és politikai gyakorlatnak a meghaladásához, amely csakis nemzeti dominanciában és kisebbségi elnyomásban képes gondolkodni; mint ahogy azt is hangsúlyozza, hogy a jövőre nézve ez a történelmileg járható út és nem a kisebbségnek a nemzeti közösségbe való visszatérése és a dichotómiában meghúzódó, feloldhatatlannak bizonyuló ellentétek újratermelése, aminek a mentális sémaiból például Makkai gondolkodása sem tudott kilépni. Jakabffynak ez a gondolata egyenesen a napjaink nacionalizmusában észlelhető elmozdulásokhoz „fut előre”. Az is lényeges ebben a gondolatban, ahogy – szinte egyedülálló módon – észreveszi és leszögezi, hogy a nacionalizmusnak

36 Jakabffy Elemér: *Kisebbségi sorskérdések*, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005, 235.

37 Uo., 236.

a világháború előtti és utáni állapota között nincs tényleges analógia, tehát elhibázott minden olyan politikaelméleti és politikai gyakorlati gondolkodás, amely ilyenszerű analógiákra épít.

Jakabffy másik ilyen irányú – de a felvázolttal szerves kapcsolatban álló – kiemelkedő teljesítménye a *kollektív kisebbségi jogoknak* a bizonyos értelemben vissza- és igen nagy mértékben előre mutató gondolata. Többek között a *Beszéd a nemzetkisebbségek kívánságairól a Népszövetség reformja kapcsán* című beszédében megfogalmazza, hogy: „Aki a valóságok előtt szemet nem huny, az megállapíthatja, hogy a kisebbségi kollektivitások ma már mindenütt megvannak, tökéletesebb vagy kevésbé tökéletesebb szervezettel, de mindenütt megsemmisíthetetlen sajátos öntudattal.”³⁸ Ebből következik, hogy: „Ha a meglevő kisebbségi kollektivitások jogi személyisége mindenütt elismeretnék, úgy a kisebbségek jogsérelmei sokkal könnyebben elintéztést nyerhetnének a belső bíróságok előtt is.”³⁹ A kollektív jogok kérdésköre az utóbbi évtizedekben kezdett a liberális gondolkodási hagyomány próbakövévé válni. Jakabffy éles ésszel veszi észre, hogy éppen a kisebbségi közösségek tapasztalata, a velük kapcsolatos politikai gyakorlat az, ami e tekintetben kimozdíthatja a liberális hagyományt az évszázados merev beidegződéseiből, s e szemléletbeni elmozdulásnak a minél előbbi lefordítása a politikai gyakorlat nyelvére, sorsdöntőnek bizonyul Európa jövőjét illetően. Nemcsak azért, mert a kérdés már akkor is negyve millió embert érintett a korabeli Európában, hanem azért is, mert a „nemzetiségi kérdés azokhoz a problémákhoz tarto-

38 Uo., 345.

39 Uo.

zik, amelyeknek a megoldása a békét és a háborút, egész Európa sorsát dönti el".⁴⁰

Visszatekintve, a kollektív jogok gondolata egyféleképpen már Eötvös Józsefnél is jelentkezett: „Az egyén, melynek bizonyos jogok szándékoltatnak biztosíttatni, nem az egyes állampolgár, hanem a külön nemzetiség. Az egyes személy jogai csak a nemzetiből lennének levezetendők. Miután pedig minden jog csak fizikai vagy erkölcsi személyiség által vétethetik igénybe, s miután külön jogosultság csak külön egyéniséget illethet, a nemzetiségi jogosultság fogalmának gyakorlati valósítására szükséges, hogy az, aminek számára a nemzetiség neve alatt bizonyos jogosultság követeltetik, mindenekelőtt külön egyéniséggé alkottassék.”⁴¹ Előrettekintve pedig a kollektív kisebbségi jogok körüli mai, a politikai gyakorlatot is befolyásoló politikaelméleti vitákra hivatkozhatunk.

A két világháború közötti időszakban a romániai magyar kisebbség soraiban a liberalizmus irányába történő orientáció a fiatal értelmiségi nemzedék soraiban újul meg, nem annyira a nagy horderejű elméletalkotás, mint inkább a gyakorlati cselekvési módok felé fordulás formájában. A harmincas évek meghatározó nemzedéki csoportosulásáról, az *Erdélyi Fiatalokról* van szó, akik a hasonló című folyóirat köré tömörültek.⁴² Az új nemzedéknek a kisebbségi életben jelentkező gyakorlati feladatok megoldási kísérletei irányában való tájékozódását nagymértékben elősegítette

40 Uo., 346.

41 Eötvös József: *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I*, Magyar Helikon, Budapest, 1981, 150.

42 Lásd *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986.

és befolyásolta olyan liberális szellemiségű személyiségek gondolkodásmódja és példája az idősebb nemzedékek sorából, mint éppen Jakabffy Elemér vagy Krenner Miklós (Spectator).

Jakabffy Széchenyi példáját megidézve és párhuzamba állítva a kisebbségi léthelyzettel hívja fel a fiatalság figyelmét az egyesületi tevékenység fontosságára, amely nemcsak hogy ellensúlyozhatja az állami támogatás szerepét, hanem az egyének szabad társulásán alapuló kisebbségi önszerveződés mozgatójává, a kisebbségi önrendelkezés gyakorlati formáinak a kialakítójává válhat. „Csak egyesületeink keretein belül hathatunk oda – írja Jakabffy –, hogy ifjúságunk, a huszadik század fiai nemzeti kultúrértékeinket megismerhessék, megszeressék, és azok gyarapításán munkálkodjanak. Csak egyesületekben gyakorolhatunk magunk fölött helyes önbírálatot, csak ezekben reszelhetjük el egymás előítéleteit is.”⁴³

Krenner Miklós hasonlóképpen gondolkodott erről. Ligeti írja róla, hogy „Krenner már tizenhárom évvel ez előtt olyan kisebbségi szervezkedési alakulatra gondolt, amely gyorsan és átható erővel, de nem szilárd halmazállapotban, hanem terjedékenyen, lehetőleg minden magyart egybeterel. Mindazok, akik ösztönösen felismerték a kisebbségi élet természetét, így csinálták. A kollektív magatartásnak ilyen képlete volt minden kalákamozgalom s szellemi szabadcsoportosulás. [...] Az asztaltársaságok szellemét a kisebbségi Erdélyben sohasem lehetett lebecsülni.”⁴⁴

43 Jakabffy, i. m., 220.

44 Ligeti, i. m., 266–267.

Ehhez az eszmeiséghez csatlakoznak, s ezt fejlesztik tovább az Erdélyi Fiatalok. Programjukban az egyén önérvényesítési és kezdeményező készségeire való összpontosítás, az egyéni cselekvőképesség aktivizálása a liberalizmus szellemiségével rokonítja a törekvéseiket. Ezt akár – a csoportosulás egyik vezéregyénisége, László Dezső szavaival – a „kisebbségi élet ajándéká”-nak is lehet tekinteni,⁴⁵ ami a dogmatikus liberális tradíció visszautasítása árnyékában egy *gyakorlati téren megszülető új liberalizmus* szellemiségét vetíti előre. A kérdéskör részletes kifejtése egy olyan újabb tanulmány témája lehet, amely *nemzedéki vetületeiben* is megvizsgálja a kisebbségi lét és a liberalizmus egymásra való vonatkozásait.

Jacques Derrida meglátása szerint az igazi ajándék az, amit úgy kapunk az ajándékozótól, hogy ő maga nem rendelkezik vele. Akkor ajándékozunk igazán, amikor azt adjuk ajándékba a másiknak, ami nekünk nincs.⁴⁶ Azok, akik valaha a kisebbségi léttel az erdélyi magyarságot megajándékozták, ők maguk nem rendelkeztek vele. Mi viszont nemcsak szorongató sorsszerűségként, hanem az emberi lét számunkra mindaddig ismeretlen, az egyéni és közösségi emberi kiteljesedésünk új perspektíváit megnyitó lehetőségeiként (is) kaptuk tőlük ezt az ajándékot: annak esélyét, hogy azok legyünk (azokká lehessünk), akiknek *lenniük kell*.

45 Lásd László Dezső: *A kisebbségi élet ajándékai*, Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 1997.

46 Vö. Jacques Derrida: *Az idő adománya*, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó, Budapest, 2003, 47., 107.